

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ Й ПОБУТУВАННЯ НАРОЧИТИХ КАМ'ЯНИХ ХРЕСТІВ

(На прикладі Заставнівського р-ну Чернівецької обл.)

Загально-історичні та глобальні процеси трансформації традиційних суспільств в модерні та постмодерні гостро ставлять проблеми збереження та відтворення кращих компонентів традиційних етнокультур. Секуляризація всіх сторін життя суспільства, зокрема, в так званому християнському світі призводить до зникнення або витіснення на периферію культурного життя колись важливих складових християнської культури народів. Наслідки загальної секуляризації посилюються на Україні внаслідок поширення воєнничого атеїзму в часи тоталітаризму. Деяка краща ситуація зі збереженням та відновленням компонентів народної християнської культури на теренах Західної України, де більш сильними впливи на народне життя православної та греко-католицької церкви.

Одним із феноменальних явищ народної християнської культури є традиція встановлення й побутування нарочитих христів. Оскільки ця назва згадується лише в одній науковій публікації, то доцільно дати їй пояснення.¹ Отже, під нарочитими хрестами маються на увазі нерухомі,² ландшафтні³ хрести, які споруджуються за певними особливими мотивами чи обставинами, але вони не є на могильними. Останні в мистецтвознавстві прийнято розглядати як окрему підгрупу.⁴ Як нарочиті, так і намогильні хрести виготовляються з різних матеріалів, але тут мова буде йти тільки за кам'яні нарочиті хрести.

Це явище недостатньо вивчено, але між тим воно спонтанно відроджується і при цьому не завжди адекватно наслідує традиції.

Тому наразі виникла необхідність глибоко й ґрунтовно вивчити це явище у всіх його аспектах вченими різних галузей гуманітарної науки — етнологами, істориками культури, мистецтвознавцями, археологами, фольклористами тощо — з подальшою метою впливати на ці процеси відновлення традицій народної культури. У вирішенні даного завдання необхідні комплексні польові дослідження та їх аналітичне опрацювання; вивчення архівних та фондових письмових джерел, музейних збірок, глибоке студювання вітчизняної та зарубіжної літератури з цієї тематики та ін. Зауважимо, що в Резолюції 1 Міжнародного конгресу істориків-україністів, який проходив 16-19 травня 2000 року в м.Чернівцях, було ухвалено положення, що його вніс автор цієї статті, про надання статусу пам'яток культури різноманітним народним нарочитим хрестам.

Для дослідження традиції встановлення й побутування нарочитих христів необхідно висвітлення наступних проблем: історія походження явища, як на Україні так серед інших християнських народів; зв'язок його з дохристиянським та сучасними нехристиянськими подібними явищами; мотивація встановлення христів; їх місцева та регіональна топографія; ритуально-обрядові та фольклорні функції, які несуть нарочиті хрести в сакрально-культурному середовищі певної громади; традиційні технологічні процеси виготовлення христів; їх зовнішній вигляд та його генеза тощо.

Розглянемо проблеми збереження та відновлення даної традиції на прикладі одного з придністрянських районів Північної Буковини — Заставнівського, який є основною складовою частиною так званого історико-етнографічного субрегіону Буковинського Поділля (Пруто-Дністровське межиріччя).⁵

Гоніння на релігію почалися на Буковині, як і в інших західних регіонах України, лише із встановленням радянського режиму у 1940 році. Приймаючи до уваги ще і ту обставину, що християнська традиція у всіх своїх проявах на той час стійко побутувала серед буковинських українців і пронизувала все їх життя, то гоніння не могли дати і не дали запланованих результатів. Наприклад, далеко не завжди виконувалися розпорядження партійних секретарів про знешкодження кам'яних христів, що масово стояли по селах та їхніх околицях. Як правило, вони лише забиралися зі своїх місць і складалися по тасмних куточках місцевих цвинтарів (кладовищ). Деякі селяни переховували нарочиті хрести своєї родини поблизу домівок (нап.: с.Дорошівці, Цап Іван (1919 р.н.), с.Вікно, Гнеп Микола (1921 р.н.) та ін.). Хрест аналогічного мотиву спорудження зберігся ближче до с.Дорошівці на Дністровській кручі біля "Максимового яру" (інф. — О. Бамбурак (1908 р.н.), М.Павчук(1922 р.н.).

Оскільки і в 60-80 рр. багато церков Заставнівщини продовжували діяти, то збереглися і хрести, споруджені на храмовій території. Також сюди переносилися хрести з інших місць. Продовжували частково функціонувати в ті роки й "забуті" хрести, що стояли в більш глухих куточках сіл, через що вони залишаються непоміченими владними структурами (напр.: в с.Васловівці, с.Мусорівка, с.Брідок, с.Дорошівці та ін.) чи й такий випадок, — коли на перехресті магістральних доріг при в'їзді в районний центр м.Заставна височів, значних розмірів кам'яний хрест початку, ХХ ст. Віє залишався неушкодженим впродовж всього періоду

тоталітаризму. Окрім того, коли розбивали хрести, то в деяких випадках їх уламки залишалися на місці. При перенесенні хрестів залишалися плити-п'єдестали, — завдяки чому до цих пір відомі місця їх розташування. Наприклад, на горі, поблизу яру, який розмежує землі сусідніх сіл Вікно та Дорошівці, знаходиться велика “плита” від кам'яного хреста. Даний хрест позначав місце загибелі господаря, який впав з волами в цей яр і “забився на смерть” (В.Дем'янів, (1923р.н.) с.Зозулинці. В.Павчук (1921р.н.), с.Дорошівці). Тобто хрест за мотивам “встановлення — поминально-позначальний. Він був досить високий, його було видно із сусіднього села Зозулинці, що розташоване через р.Дністер. Всі вище перелічені обставини сприяли відродженню звичаю встановлювати нарочиті хрести в кінці 80-х і на початку 90-х років.

Нерідко їх відроджували люди, які споруджували ці хрести в 30 – 40-х рр. Наприклад, в с.Митків Микола Баранець (1914 р.н.) відновив хрест, який ним було “покладено” в 1942 р. на власному полі в подяку Богові за щасливе повернення з трудової еміграції до Канади в кінці 30-х рр. З кінця 50-х рр. цей господар переховував хрест на своєму обійсті. А на початку 90-х перевіз і встановив його на колишньому місці — тепер це поблизу дороги, що зв'язує села Вікно і Митків. По-друге, в деяких селах уболівальники за цю справу, особливо серед членів церковних “двадцятки” стали перевозити з кладовищ цілі або пошкоджені хрести і встановлювати їх на колишніх місцях після їх реставрації. Наприклад, в с.Брідок з ініціативи І.Пітика (1941р.н.) було реставровано 5 старих хрестів, а в с.Товтри було реставровано 2 хрести за допомогою Д.Бугайчука (1935р.н.) і визначено правильне місце їх первісного встановлення. Аматорами цього ж села видється плідна робота по ідентифікації хрестів, які у великій кількості лежать на старому “цвинтарі”. Наприклад було ідентифіковано хрести, пов'язані з важливими історичними подіями — відміною панщини в 1848р., небувалим холодом, який в 1858-1859рр. охопив Буковину тощо. В тих випадках, коли хрести не можливо відновити, то ставлять сучасні заміни, замовляючи в місцевих каменярів на кошти громади села, чи якоїсь родини, чи “кута”. Це буває з поради (або без неї) священика, але обов'язковим їх освячуванням їх. Гарним прикладом, що ілюструє бажання церковної громади і майстрів-каменярів с.Дорошівці сприяти активному відродженню даного звичаю є виготовлення місцевими майстрами — сім'єю Кінзірських на кошти громади жертвовного кам'яного хреста і встановлення його біля кафедральної церкви Св. Параскеви (КП) в М.Чернівці.

І, нарешті, в 90-і рр. розпочали встановлювати новітні хрести з приводу сучасних подій та обставин. Але кількість мотиваційних типів значно обмежена, порівняно зі старими часами. Найчастіше “ставлять” поминальні та пам'ятні. В цілому ж у Заставнівському районі під час польових досліджень автора в 1998-1999р.р. зафіксовано 13 загальних мотивів спорудження нарочитих хрестів. Це — “чудні” (або “чесні”), “хвальні” (або

“славні”), поклонні, жертвовні, закладні, “охоронні”, поминальні, обітні, пам'ятні, подячні, спокутні, “прохальні” та позначальні хрести.⁶ Треба зазначити, що в більшості випадків є декілька мотивів спорудження хрестів. Проте типологія нарочитих хрестів за мотивами їх установаження є досить умовною.⁷ Власне, користуючись нею можна виділяти лише домінуючі мотиви, а інші вказувати як такі, що їх супроводжують. Якщо домінуючий мотив виділити вашко, то варто об'єднувати різні мотиви; наприклад, поминально - позначальні, охоронно-пам'ятні тощо. Виявлення, пізнання, аналіз та систематизація мотивації спорудження хрестів сприяє більш глибокому усвідомленню локальної та загальноукраїнської традиційної етнічної психології й ментальності.

Результатом секуляризації культури є та обставина, що при спорудженні новітніх хрестів нівелюється глибинно-сакральна мотивація встановлення. Часто усвідомленого мотиву взагалі не має, а ставлять про “всяк випадок” (чи для показу заможності або з міркувань престижу).⁸ Яскравим прикладом втрати розуміння зведення є хрест з написом: “...споруджено на честь (виділено С.Ю.) повені... 1991 року” (південна околиця с.Товтри). Також в тих випадках, коли поновлюються старі хрести в новому написі вказується інший мотив або зовсім нічого не вказується. Іноді просто згадується, хто поновив, хрест. В той же час серед старожилів часто зберігається перекази про обставини, пов'язані із встановленням тих чи інших нарочитих хрестів. Саме ця інформація, якби вона поновлювалася в написах на хрестах, сприяла би збереженню в пам'яті нащадків мотивації та обставин зведення. Наприклад, в с.Дорошівці (кут “Марківка”) поблизу джерела стояв спокутний хрест, який в 1903 р. поставив заможний господар “за гріх незумисного вбивства”: “Із сусідніх Товтрів все ходив і ходив до нас чоловік з “запрошеним хлібом”, і всі йому шос давали. От прийшов він до М. вже другий раз: зранку був, як в село йшов, і повертався, то знов появивси. А М. шос робив на оборі, йому було ніколи. Не подумав та й почив віпроваджати чоловіка з оборі; взяв того за плечі і туркнув уперед. Але чоловік так був думкою своєю перейнятий, що не побачив стрімкого обриву, що ним кінчалася оборя. Та й упав і забився на смерть. А М. дуже це мучило, то він ходив по церквах і допитувавси, що йому робити...” (Бамбуряк О., 1908р.н., Мірко М., 1921р.н.). Підчас “хрущовських” гонінь на релігію його перенесли в гайочок позади хати вже інші господарі обійстя, де він і зараз зберігається. А на початку 90-х років молоді сусіди, які за переказами знали, що “біля прала стояв” хрест, після вдалих заробітчанських поїздок вирішили відновити хрест, не вдаючись в деталі. На відновленому хресті вказано лише, хто його “поклав”. В іншому випадку було відновлено хрест на горі “Смертельній” в цьому ж селі, про який перекази не зберегли інформації про первісні мотиви зведення, тому на ньому зроблено цікавий напис — “Цей хрест було зруйновано під час волюнтаристських гонінь 60-х років...”. Таким чином,

поновлений хрест став пам'ятним, оскільки історично фіксує гоніння на церкву 50 - 60-х рр. ХХ ст.⁹

Старі хрести, особливо ті, що зберігаються на цвинтарях, знаходяться в поганому стані. Деякі з них фарбують або ж забілюють, думаючи, що така процедура допоможе продовжити "вік каменю". Навпаки, щільне закриття перів лише сприяє процесу руйнації матеріала.

Ще одна обставина вагомо вплинула на процеси відродження досліджуваного явища: в наддністрянських селах Василів, Дорошівці, Товтри були і є великі природні поклади каменю-пісковика.¹⁰ З початку ХІХ ст. майстри - каменяри цих сіл славилися своїми виробами. Їх досвід і вмилі руки (а також власний матеріал) були задіяні при будівництві перлини буковинської архітектури — Митрополичої резиденції в Чернівцях. Звичайно, і в радянську добу місцеві каменяри не припиняли роботи, виконували замовлення членів громади, як правило, на виготовлення меморіальних пам'ятників. Зовнішній вигляд і технологія обробки меморіальних хрестів майже не різняться від нарочитих. Тому каменяри в наш час перейшли на виготовлення ще і нарочитих хрестів. Від старих майстрів навчаються і молоді, бо ця справа дає і непоганий заробіток. Така обставина дає надію на збереження в майбутньому хоча б традиції технічного виготовлення кам'яних хрестів. Особливо тут можна виділити село Дорошівці, де живуть і працюють біля двох десятків каменярів. Є навіть професійні династії: Павчуки, Дудко, Кінзірські та ін. Тому в селі Дорошівці і в сусідніх Товтрах найбільша кількість нарочитих хрестів та представлений весь їх мотивно-типологічний комплекс.

По зовнішньому вигляду новітні хрести відрізняються від попередніх більшою декоративністю різьби, рослинною орнаментациєю, його домінуванням над написом. На старих хрестах написом було накрито майже всю поверхню.¹¹ Декор новітніх хрестів еволюціонує до композиційного ускладнення та перенасичення (особливо це добре видно на каменярських виробих С.Василів. Звичайно, такі вироби показують неабияку технічну майстерність каменярів, але при цьому монументальні хрести перетворюються на роззяцьковані декоративні витвори.

Знаходяться старі, люди, що "заповідають" своїм дітям: "Абисте, як мене поховасте, то клади би лиш старий хрест. Отакі вибренджені хрести класти, то є то саме, що би сорочку з цітками вбрати на смерть, — то гріх. Як католиками стаємо" (Ганна Мацкуляк, 1912 р.н., подібні думки висловлювала Василина Війчук, 1904 р.н.). Старший представник каменярської династії Дудків — Г.Дудка (1921 р.н., с.Дорошівці) теж дотримується думки, що "хрест є хрест, потрібно лиш головне показати, а то ті квіточки і листочки, то лише як обрамлення. А мені більше до вподоби старий орнамент, та лиш рідко хто його замовляє". Старий майстер хвилюється: "Скоро вже люди дойдуть до того, що замість літер ІНЦІ, будуть квіточки заказувати. А то вже зовсім буде не

хрест".¹² Перехід до варварської технології видобування каменю,¹³ його обробка "наскоро", коли не дбають про довге життя власного виробу, свідчить про тенденцію до занепаду професійних навичок і етичних засад у цьому промислі. В мотивації праці майстрів молодшого покоління частіше домінує матеріальний фактор - заробіток. Тому вони погоджуються із "забаганками" замовника. Натомість лише в роботах старих каменярів ще переважають релігійно-моральні імперативи: "Я завжди хочу, щоби хрести вічно трималися... мене вже не буде, а пам'ятка стоятиме, як і про моїх діда-прадіда. Їх давно нема, а всі, проходячи мимо церковних хрестів чи відвідуючи могили родичів, згадують за них. І Богу моляться", — говорить Григорій Дудка. Старший представник іншої каменярської династії В.Павук (1921р.н.) розповідає: "За Румунії каменяри дружили між собою, допомагали один одному, хоч і більше їх було, але кожен старався навчити другого і підсобити. А тепер кожен тягне в свій бік..." Таким чином, хоча вироблення хрестів з каменю на Заставнівщині в наші дні й відродилося, але не відроджені традиційні морально-етичні норми спільної творчості: засади співпраці, взаємодопомоги; не є домінуючим авторитет старших майстрів серед молоді тощо.

Віновилися в 90-і роки і ритуально-обрядові дії, пов'язані з нарочитими хрестами. Наприклад, під час щорічного хресного ходу на "Зелені свята" (день Святого Духа), коли освячується весь життєвий простір селянської громади, у тому числі і нарочиті хрести. Таким чином, немов би поновлюються сакральні функції.¹⁴ Також під тими хрестами, що стоять на полях проводяться молебни "щоби Бог дав доброго хліба".¹⁵ А в особливі поминальні дні біля хрестів поминального типу¹⁶ моляться за душі померлих родичів, приносять квіти, увінчують верхівки віночками, ставлять біля підніжжя "поману" (як і на "гробках"). Прикріплюються "віночки" і до інших типів нарочитих хрестів. Багато з них огорожуються, а в тих випадках, коли хрест стоїть на підвищенні, — то до нього вимуровують східці. Приміром, такі східці та огорожу зроблено біля "хвально-прохального" хреста на околиці с.Дорошівці самим фундатором — І.Халусом (1923р.н.). На Заставнівщині не фіксується звичай ритуально прикрашати нарочиті хрести домотканими рушниками, але інколи селяни здійснюють таку дію над "фігурами" — великими дерев'яними хрестами з Розп'яттями.¹⁷ В даній місцевості також не фіксується забобонів, пов'язаних з магічним розумінням лікувальних властивостей нарочитих хрестів.¹⁸ Слід особливо акцентувати увагу, що не фіксується поклоніння хрестам, як якимось антропоморфним божествам.¹⁹

Більша шана членами громади надається "чудним" хрестам, яка виражається в чисельних обрядодіях, які не виходять за межі церковних канонів. Так, на околиці с.Товтри, яка зветься "Татаркою", в 1994 р. відновлено хрест - "фігуру", що стояв на цьому ж місці з 1907р. Його було

ствалено на честь явління Божої Матері двом
чанкам, які йшли із сусідніх сіл до Хрещта-
ського монастиря.²⁰ На той час в с.Товтри масово
грали люди і ніхто не міг встановити причину
хоч якось запобігти цьому лихові. В своєму
зовижному з'явленні Божа Матір дала пораду
людям відслужити молебен на околиці села і
встановити на місці з'яви хрест. Що й було зроблено,
розповідає Д.Бутайчук, К.Харюк). На храмове
свято, яке в Товтрах припадає на день Успіння
Божої Матері, до нього направляється "хресний

хід" від церкви через село і служиться святковий
молебен, а опісля громада влаштовує загальну
трапезу.²¹ Дане обрядодійство має велике значення
для підтримки традиції активного й повноцінного
функціонування нарочитих хрестів, надзвичайно
позитивно впливає на виховання молоді в
християнському дусі. Варто продовжити міждис-
циплінарні польові дослідження. Після вивчення
необхідно розробляти й програми для подальшої
популяризації різних аспектів традиції серед
населення.

ПРИМІТКИ:

1. Вперше назву "нарочиті" хрести запропоно-
вано автором — Див.:С.Юсов. Нарочиті
кам'яні хрести (до проблеми типологічних
груп української хрестології)//Етнічна історія
народів Європи: Традиційна етнічна культура
слов'ян: зб.наук. праць. — К.: Стилос, 1999.
— С.152-154.
2. Див.: І.А.Шляпкін. Древние русские кресты.
I.Кресты новгородские, неподвижные и не
церковной службм. — Спб, 1906. —38с.,
табл.24.
3. Див.: Хрест в українському мистецтві:
Каталог виставки./ Упор. М.Станкевич. —
Львів, 1996. —С.5.
4. Див., наприклад: М.Станкевич. До типології
хреста // Родовід. — 1994.—№8. —С.61.
5. Про результати польових досліджень в цьому
районі на даний час опубліковано дві роботи
автора. Перша — вказана вище, а друга:
Лексика каменярського промислу Буковин-
ської Наддністрянщини.// Українські
термінологічні словники з мистецтвознавства
й етнології. Наукова конференція пам'яті
М.Трохименка. —К.:Ант, 1999. —С.62.
6. Див.:С.Юсов Нарочиті кам'яні хрести... Але
в цій публікації вказано лише 9 мотивів
спорудження хрестів.
7. Зазначемо, що для нарочитих хрестів можлива
й просторова (локусна, топографічна)
типологія; Див., наприклад: О.В.Лисенко.
Ритуальные функции придорожных крестов
в восточнославянской этнокультурной
традиции//Материали IV Международного
симпозиума: Ритуал в жизни традиционных
обществ. —Спб, Изд-во РЗМ. —С.181-182.
8. Пор.: з польовими дослідженнями
М.Моздира на Закарпатті. Див.:М.Моздир.
Експедиція на Закарпаття 1995р. //НЗ.—
1998.—N31.—С.47.
9. Пор.: цей факт із висновком М.Моздира. Див.:
М.Моздир.'Фігури", придорожні та
присадибні хрести в Україні. //Українська
хрестологія: мистецтвознавчі дослідження.
Зб.наук.пр. —Львів, 1999. —С.30. 10.Пор:
М.І.Моздир, О.К.Федорук. Різьбярство і
народна скульптура / Поділля: історико-
етнографічне дослідження. —К., 1994. —С.439-
450. За початок каменярського промислу
на Заставнівщині див.: Д.М.Бутайчук
Мікротопонімія села Товтри як історичне
джерело.// Буковина — мій рідний край.
Матеріали III історико-краєзнавчої
конференції молодих дослідників, студентів
та науковців, 1998р. — Чернівці, 2000.—С.34.
11. Пор.: Лідія Хомяк. Надгробна скульптура
династії Папіжів. (народних каменерізів з
Підгаєччини)//Родовід-1999.-N917.-С.15.
12. Пор.: у зв'язку з цим новаторську діяльність
майстрів із династії Папежів із Бережанщин,
авторів надгробних "пам'ятників" в с. Старе
Місто. Див.: Там само —С.9-16.
13. Пор.: М.Моздир. Демня — визначний
осередок народної кам'яної скульптури.// НЗ.
—1998. —№1.—С.53.
14. Пор.: Жертви зими: Три случаи з життя. —
Львов. Изд. Общ-ва М.Качковского, 1991,
май. —С.305.
15. Пор.: М.Моздир. Експедиція на Закарпаття
1995р.... —С.47.
16. Про поминальні хрести див.: С.Юсов
Нарочиті кам'яні хрести...—С.153.
17. Пор.: наприклад: Г.Горинь. Хрести у
світогляді та реаліях життя українців.//
Українська хрестологія: Мистецтвознавчі
дослідження. — Львів, 1997. —С.86.
18. Див., наприклад: М.Сумцов. Культурные
переживания.// Киевская Старина.—Т.XXX.—
1890. — С. 66; С.М.Толстая, О.В.Белова.
Почитание крестов в Полесье.// Живая
Старина. — 1997. — N86. —С.44-45.
19. Див.: А.А.Панченко. Почитание каменных
крестов на Северо-западе России.// Живая
Старина. —1997.—С.41-42
20. Свято-Іоанно Богословський Хрещатицький
монастир XVIII ст., розташований поблизу
С.Хрещатик Заставнівського р-ну,
Чернівецької обл.
21. Аналогічні молебни в особливі свята перед
"чудними" хрестами згадує російський
етнолог В.П.Яшкіна в своїй статті
"Средневековые каменные кресты в
традиционной культуре XIX - XX вв". —Спб,
1998. —С.362-363.

